
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“

кн. 2, 2017 (год. XXVI), ISSN 2367-8585

*Свилен Станчев*¹

ПРОДУКТИВНИ МОДЕЛИ НА ВАЛЕНТНА ВАРИАТИВНОСТ В АНГЛИЙСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Svilen Stanchev

PRODUCTIVE PATTERNS OF VALENCE VARIATION IN ENGLISH AND BULGARIAN

It is conventional in traditional structural linguistics to assume that one verb may occur in different syntagmatic realizations, such as ‘He closed the door – The door closed’ or ‘She stopped the car – The car stopped’. Dik’s (1997) Functional Grammar postulates a differentiation between the semantic component of a verbal lexeme and its predicate frame. The latter may undergo variation in terms of reduction or extension without affecting the semantic core which remains unchanged. This paper outlines typical productive patterns of valence variation – predicate frame reduction or extension, in processes of verbal derivation in English and Bulgarian. The functional analysis applied here offers an innovative account and subsumes within one theoretical model a wide gamut of phenomena, such as structures with a ‘locative Object’, ‘free datives’ or the Bulgarian ‘dative of disposition’.

Keywords: *Functional Grammar, valence variation, predicate frame, reduction, extension, locative Object, dative*

В традициите на структурната лингвистика е обичайно да се приема, че един и същ глагол може да има различни синтагматични реализации, напр. He closed the door – The door closed, или Тя спря колата – Колата спря. Функционалната граматика на Dik (1997) въвежда разграничението между семантичната компонента на глагола и неговата предикатна рамка. Последната може да варира – да се редуцира или да се разширява, докато семантичната компонента остава непроменена. Статията проследява характерни за английския и за българския език продуктивни модели на глаголна деривация чрез валентна вариативност, т.е. редукция, или разширяване на предикатната рамка. Чрез иновативно прилагане на функционалния анализ работата поставя в една теоретична рамка широка гама от конструкции, включително локативното допълнение, структури с дативно разширение (т.нар. „свободен датив“) и българския „диспозитивен датив“.

Ключови думи: *Функционална граматика, валентна вариативност, предикатна рамка, редукция, разширяване, локативно допълнение, датив*

1. Въведение и теоретична рамка

Разпространено сред езиковедските теории от края на XX век е вербоцентричното схващане за езиковия изказ като конструкт, базиран на предикатната рамка на (обичайно, но не непременно) глаголна лексема. Тази предикатна рамка предопределя броя и вида на допълненията и определенията, с които може да се свързва съответният предикат. По аналогия с химическите елементи, комбинаторните свойства на глаголната лексема се разглеждат като валентности, предопределящи възможните схеми / рамки за синтагматична реализация. Една от основните теоретични парадигми, базирани на вербоцентричния валентен модел, е Функционалната граматика на С. Дик (вж. Dik 1997) – ФГСД по-долу. Това е функционален модел в традициите на Пражката лингвистична школа с фокус основно на изре-

¹ Свилен Станчев (Svilen Stanchev) – д-р, доцент в катедра „Англистика и американистика“ на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, s.stanchev@uni-vt.bg.

ченско равнище и подлежащите дълбинни репрезентации, като се търсят закономерности с общоезикова валидност. Тази теория се различава от други, определяни като функционални, модели, като напр. *Системната функционална граматика* (Systemic Functional Grammar, cf. Halliday 1985), или пък близката с формализма на Чомски *Лексикална функционална граматика* (Lexical Functional Grammar, cf. Bresnan 2001).

1.1. Теоретична парадигма

Описателните механизми на ФГСД дават възможност за прецизно разграничаване на валентната схема за съчетаемост от лексикалното ядро на дадена глаголна лексема. Този подход предлага необходимата „разделителна способност“ за определяне като различни предикати на привидно идентични лексеми, на основата на различия във валентната схема на синтагматичната им реализация, напр. *He closed the door* / *The door closed* в английския или *Тя спря колата* / *Колата спря* в българския. В множество „традиционни“ граматика такива корелации се определят като различни употреби – преходна и непреходна – на една и съща глаголна лексема. ФГСД обаче търси обяснение на този разпространен в много езици продуктивен модел на равнището на репрезентация на дълбоко равнище. Въвежда се схващането за *предикатна рамка* на подлежащо равнище, което дава възможност за теоретически стройно описание на продуктивни модели на валентна вариативност при глаголните лексеми (вж. Станчев 2001: 44–45).

Предикатната рамка във ФГСД е в основата на формалната репрезентация на валентната схема на даден предикат, както е илюстрирано чрез английския глагол *give* и неговата предикатна рамка (вж. Dik 1997, Part 1: 59):

$$(1) \text{ give } [V] (x_1: \langle \text{animate} \rangle (x_1))_{Ag} (x_2)_{Go} (x_3: \langle \text{animate} \rangle (x_3))_{Rec}$$

В (1) се илюстрира формализмът на отразяване на предикатната рамка / валентната схема в модела на ФГСД. От символа V се разбира, че това е вербален (т.е. глаголен) предикат, а не адективен, или субстантивен (други възможни видове, на които тук няма да се спираме). Освен това, в тази предикатна рамка се съдържа и следната информация (вж. Dik 1997, Part 1: 79):

– *количествената валентност*, т.е. броят на аргументите (основно реализирани като допълнения и определения), които даден предикат може да свърже, за да се получи предикация; аргументните позиции се маркират с променливите $x_1, x_2, x_3 \dots x_n$. Те могат да се запълват от именни (субстантивни и адективни) единици, наречени в този теоретичен модел *термини*, напр.

$$(2) \text{ give } (x_1: \text{boy})_{Ag} (x_2: \text{apple})_{Go} (x_3: \text{girl})_{Rec}$$

при което се получава подлежаща предикация (дълбинна структурна репрезентация във ФГСД);

– *качествената валентност*, предопределяща характеристиките / качествата, на които трябва да отговарят аргументите, за да могат да запълнят аргументните позиции на предиката. Тези характеристики се дефинират от семантичните функции на аргументите, като напр. *Ag(ent)*, *Go(al)*, *Rec(ipient)*, отбелязани след скобата на съответната аргументна позиция (вж. (1) по-горе). Към качествените характеристика на аргументите са и *селекционните ограничения* – добил популярност термин от лингвистичните теории на Чомски – които ограничават възможния диапазон на единиците, допустими за дадена позиция по параметри, като напр. *одушевеност* $\langle \text{animate} \rangle$ за x_1 и x_3 в (1) по-горе. Нужно е да отбележим, че семантичната роля *Goal* (Цел) е близка по своята същност на общоприетата в много граматика роля *Patient* (Пациент).

При запълване на аргументните позиции с именни единици (наречени тук *terms* ‘термини’) със съответните им за дадената предикатна рамка семантични роли и селекционни ограничения се получава предикация, която е израз на някакво *Състояние на Нещата* – СН (State of Affairs). Ще използваме този термин съгласно определението му като „... схващане за нещо, което може да се случи в някакъв свят. Тази дефиниция предполага, че едно СН е концептуална единица, а не нещо, което може да се локализира в извън-умствената реалност...” (Dik 1997, Part 1: 103). Предикатите изразяват отношения между езикови единици, а термините са имена на „неща” и при запълването на аргументните позиции с конкретни термини се получава подлежащата предикация – израз на някакво СН. И така, при конкретното запълване на позициите на предикатната рамка от (1) със съответните термини в (2) по-горе се получава предикация, изразяваща СН, което най-общо и условно може да се опише като „отношение на даване на ябълка от момче на момиче“. В това отношение има трима участника, отбелязани като

три аргумента в (1) и реализирани чрез три термина в (2), т.е. *give* се определя като триместен / три-валентен предикат. Основно за теоретичния модел на ФГСД е разграничаването между лексикално-семантичната компонента на глаголната лексема (*meaning definition*) от една страна и нейните валентни свойства за свързване с други единици (*predicate frame*) от друга (вж. Станчев 2001: 44–45). И докато лексикално-семантичната компонента остава константна. В предикатната рамка се наблюдават продуктивни модели на валентна вариация, които могат да се определят най-общо и традиционно като преходно – непреходни – каузативни деривации. В рамките на теорията на ФГСД тези деривации се дефинират по-скоро като редуциране (намаляване) или разширяване на валентността. Получават се нови глаголи, производни от основните, а не различни синтагматични реализации на един и същ глагол, както често се разглеждат такива случаи. Именно тези явления на деривация – в съпоставителен план между английския и българския – са обект на изследване в настоящата статия.

1.2 Валентната вариативност като деривационен процес

В словесния фонд на езика, както е описан в речниците, глаголните лексеми фигурират с основните си характеристики при всеки конкретен език, напр. английския и българския. Тези основни предикативни единици от фонда на езика се интернализират от носителите на дадения език в процеса на неговото усвояване, те не са продукт на някакво продуктивно деривационно правило, т.е. те не могат да бъдат разложени на някакви ‘съставни части’ по някакъв модел (вж. Dik 1997, Part 1: 78). Чрез теоретичния модел на ФГСД могат да се отчетат и анализират вариации – изменения към редуциране или разширяване – на основната валентност на базовите за езика глаголни предикати, очертават се модели и продуктивни правила за деривация в едната или другата посока. Още от най-ранните години на тази теория деривационните процеси на аргументна / валентна редукция бяха обект на редица функционални изследвания в областта на формалната възвратност и производната интранзитивност в различни езици (вж. напр. Dik 1983, Dik & Gvozdanović 1981, Kahrel 1985, Stanchev 1990, Станчев 2001). Проявите на валентно разширяване обаче не станаха отначало обект на такова изследователско внимание в тази теоретична рамка и настоящата работа е опит за запълване на определени празнини. Особен интерес в светлината на ФГСД представляват определени езиково специфични конструкции, които ще бъдат обект на изследване по-долу.

2. Процеси на валентна редукция

Валентните вариации – както на редукция, така и на разширяване – в модела на ФГСД се изследват чрез дефиниране на продуктивни правила, т.е. модели на редуциране или разширяване на аргументните позиции в предикатната рамка. Изследванията на валентната редукция установяват наличието на продуктивни модели както за английския, така и за българския, въпреки че има определени различия и езикова специфика.

2.1 Редукция при двувалентни (транзитивни) предикати

Характерен случай на аргументна редукция в английския се наблюдава при съпоставяне на двата израза в (3) по-долу:

(3) а. *Mary is washing.*

б. *These clothes don't wash.*

(3а) е двувалентен предикат с незапълнена, но все пак налична втора аргументна позиция, която може да се запълни от единици (термини) с функцията Цел / Пациент като напр. *clothes / herself* – *Mary is washing clothes / herself*. (3б) от друга страна е медиална (среднозалогова) структура, където първият аргумент – Агенс / Деятел – е не само неспецифициран, но и невъзможен (срв. * *These clothes don't wash by Mary* (вж. Dik 1997, Part 2: 9–10). Ясно е, че разликата между (3а) и (3б) НЕ е въпрос за различни синтактични реализации на един и същ глаголен предикат, а би трябвало да се търси на по-дълбоко равнище. И в двата случая на изреченско равнище отсъства втори аргумент, но докато в (3а) той е наличен на подлежащо равнище и може да се добави, в (3б) „липсващият“ Агенс / Деятел е невъзможен, което показва, че той отсъства още на подлежащо равнище.

Теоретичното обяснение в рамките на ФГСД за случаи като тези в (3) е, че привидно идентичният глагол *wash* в двата израза е всъщност реализация на два различни глаголни предиката, споделящи обща лексикално-семантична основа, но различаващи се в техните предикатни рамки – единият

двувалентен / преходен (3а), а другият едновалентен / непреходен (3б). Всъщност дори и в лексикално-семантичен план двата глагола не са напълно идентични: в (3а) имаме глагол, изразяващ действие (action verb) – *Мери пере / мие (нещо)*, докато в (3б) е предикат с модално-медиално значение – *Тези дрехи не се перат* т.е. „не могат да бъдат прани“. Приема се, че в двата разглеждани случая става дума просто за два различни по същество, но омонимни глагола.

За допълнителна яснота ще разгледаме следните примери (вж. Dik 1997, Part 1: 90):

- (4) а. *The door was slowly opened (by Peter)*
 б. *The door slowly opened (*by Peter)*
 в. *Peter slowly opened the door*

В тези примери (4а) е съответствие на (4в), но в страдателен залог, т.е. две реализации на един и същи глагол, но в деятелно-страдателна корелация и съответно – различна диатезна конфигурация: Подлог-Пациенс в (4а) и Подлог-Агенс/Деятел в (4в). Все пак, подлежащата предикатна рамка е идентична и двувалентна в двата случая, т.е. това са две синтактични реализации на един и същи глагол. Примерът в (4б) е съвсем различен случай: въпреки формалното сходство (омонимия) с глаголите в (4а) и (4в), тук предикатната рамка няма позиция за Агенс / Деятел, което се доказва от невъзможността за добавянето на такъв изобщо. В стандартната граматична теория (4б) се определя като ергативна (или медиална, среднозалогова) структура, докато (4а,в) са транзитивни изрази съответно, в страдателен – (4а) – и в деятелен – (4в) – залог. И така, (4б) не е случай на ергативна / среднозалогова употреба на „същия“ глагол като в останалите два изрази, а това е различен глагол с различна предикатна рамка, който е омоним на глагола, реализиран в (4а,в). Случаи като (4а,б,в) са анализирани в рамките на ФГСД в Dik & Gvozdanović (1981), Dik (1983), Kahrel (1985), Станчев (2001) и др., като се извежда обща схема и продуктивно правило за валентна редукция в следния формат:

- (5) входен предикат: $\text{pred}_v(x_1)(x_2) \dots (x_n)$
 изходен предикат: $\text{pred}_v\text{-R}(x_1)(x_2) \dots (x_{n-1})$,

където $(x_1), (x_2) \dots (x_n)$ са променливи, обозначаващи валентни / аргументни позиции, а R е маркер на валентна редукция, който е индикатор за променена предикатна рамка. В английския обаче този маркер е нулев и редукцията остава формално необозначена. Конкретно приложени към случаите от (4), горното правило дава следните промени в предикатната рамка на глаголната лексема от (4а,в) към (4б), съответно от (6а) към (6б):

- (6) а. $\text{open}_v^1(x_1)_{\text{Ag}}(x_2)_{\text{Go}}$ – **двувалентен** (транзитивен) основен предикат с аргументни позиции за Ag(ent) – Агенс и Go(al) – Цел / Пациенс, реализирани в (4а,в) по-горе;

б. $\text{open}_v^2(x)_{\text{Proc}}\text{-R}$ – **едновалентен** (интранзитивен) производен предикат с редуцирана позиция на Агенса и една остатъчна валентна позиция с ролята *Processed* (Proc. – участник, подложен на процес), която е характерна за ергативните изрази като *Камъкът помръдна* ‘The stone moved’. Ролята Goal / Patient (*Цел / Пациенс*) е в пряка корелация с Agent (*Агенс*) и съответно, ако няма деятел (*Агенс*) не може да има и *Пациенс*, а и самото семантично съдържание на лексемата не изразява действие, а процес. Следователно след редукцията на аргумента с роля *Agent* в предикатната рамка не може да има и *Goal / Patient* и затова оставащият един валентен елемент в предикатната рамка се изменя в *Processed*. Това е ролята на единствения участник в неконтролиран (непреднамерен) процес. Тъй като в английския маркерът за валентна редукция е нулев (нулева деривация), основният и производният предикати са омоними.

Изведената за английския схема за редукция на валентността е валидна и за българския с тази разлика, че в българския маркерът за редукция R най-често не е нулев, а оттам и двата предиката – основният и производният – не са омоними. Като редукционен маркер в българския се използва полифункционалната частица *се*, която в едни случаи е рефлексивна енклитика (напр. *Той се избърсна*), в други случаи е маркер на страдателен залог (напр. *Проектът се разработва от мой приятел*), а в трети случаи е именно маркер на производна валентна редукция, т.е. интранзитивизация на транзитивен предикат, както е в следния пример:

- (7) а. Той продаде къщата \equiv $\text{продам}_v(x_1)_{\text{Ag}}(x_2)_{\text{Go/Pat}}$
 б. Къщата се продаде \equiv $\text{продам}_v^1(x)_{\text{Proc}}$ – се

В българския се очертава и процес на отпадане на редуционния маркер в определени случаи. Това явление се забелязва, когато в по-старите форми на езика *се* е бил задължителен, но впоследствие започва да се изпуска в съвременния български. Така е напр. в случаи като *камъкът (се) помръдна, войната (се) започна / свърши*, при което се следва нулевата деривация на ергативния модел, отбелязан за английския в Lyons (1969: 351–352).

Понякога деривационният процес на валентна редукция води до промяна на семантичното значение на глаголната лексема от „конкретно действие” при основния предикат към „свойство / характеристика” при производния. Това се наблюдава както в английския (вж. (8)), така и в българския (вж. (9)):

(8) а. $\text{sell}_v(x_1)_{\text{Ag}}(x_2)_{\text{Go}}$ – He sells interesting books.

б. $\text{sell}_v\text{-R}(0)(x)_{\text{Proc}}$ – Interesting books sell well.

Производният предикат в (8б) носи изменено значение не на конкретно действие, както е в (8а), а на характеристика на съответния аргумент (x) – в случая, „интересни книги”, а именно характеристиката, че „могат лесно да бъдат продадени”. Това в случая се потвърждава от задължителната адвербиална аргументация на *sell* с адвербиален елемент като *well*. Подобна е корелацията и между българските примери в (9):

(9) а. $\text{пера}_v(x_1)_{\text{Ag}}(x_2)_{\text{Go}}$ – Тя пере тази торбичка.

б. $\text{пера}_v\text{-R}(ce)(x)_{\text{Proc}}$ – Тази торбичка се пере.

Изявяващият конкретно действие основен двувалентен транзитивен предикат в (9а) се редуцира до едновалентен интранзитивен производен предикат, обозначаващ свойство / характеристика на денотата на единствения си аргумент.

2.2 Редукция при едновалентни (интранзитивни) предикати

В английския аргументна / валентна редукция се наблюдава основно при двувалентните транзитивни предикати, които се интранзитивизират в ономимни производни предикати. Както отбелязах по-горе, такава редукция е характерна и за българския, но с основната разлика, че тя бива два основни вида – с редуционен маркер *се* и без редуционен маркер (нулева деривация, както е в английския).

При славянските езици, немския и др. е възможна редукция дори на единствената аргументна позиция при едновалентни предикати. Явлението е описано като продуктивен модел при славянските езици, напр. за чешкия (вж. Bubenik 1983, Van Dijkereen & De Jong 1984) и българския (вж. Станчев 2001, Stanchev 1990). Такава редукция се наблюдава в случаи като следния:

(10) а. Тук хората пушат а Тук се пуши *от хората

б. $\text{пуша}_v(x_1)_{\text{Ag}}$ а $\text{пуша}_v\text{-R}(ce)$

Невъзможността за агентивно допълнение, отбелязана чрез * в (10а), доказва, че валентната позиция на агентивния аргумент е редуцирана. Процесът на деривация е схематично представен в (10б), при което е видно, че той се съпровожда от редуционен маркер *се*, а редукцията на единствения аргумент на основния предикат се компенсира от задължителна синтагматична комбинация на производния предикат с адвербиални елементи (обичайно локативни или темпорални) като *тук, в стаята, нощем, през деня, сега, в n часа* и др. под. В този случай адвербиалният елемент замества аргумента и придобива задължителен статут. Такива редуцирани предикати с нулева валентност могат да носят модално или аспектиално значение, напр. *В тази стая се танцува* т.е. „може да се танцува” и/ли „обичайно се танцува”. В традиционната граматика такива случаи се определят като безлични възвратно-страдателни структури. Те нямат изоморфни съответствия в английския.

3. Разширяване на валентността

В теорията на ФГСД разширяването на валентността се наблюдава при случаи, когато непреходен глаголен предикат се преобразува в преходен чрез продуктивен модел на разширение в предикатната рамка, както е в следния пример (вж. Dik 1997, Part 2: 8–9):

(11) а. *The soldiers marched to the camp.*

б. *The corporal marched the soldiers to the camp*

Деривационният модел, предложен за анализа на (11), е следният (ibid.):

- (12) input: pred[V] (x_1)_{Ag}
 output: {Tr pred} [V] (x_0)_{Ag} (x_1)_{Go}
 meaning: ‘ x_0 makes x_1 pred’

Това е общият модел на деривация на производни каузативни предикати, формулиран в Dik (1997, Part 2: 9) и той е приложен както в английския, така за българския. На основата на този добре известен и практически прилаган модел за валентно разширение, по-долу ще демонстрирам, че чрез него могат да се анализират успешно и две други конструкции, представляващи теоретичен интерес. Едната от тях – *локативното допълнение* – е характерна за английския, но е с ограничена дистрибуция в българския, а другата – *свободният датив* – е обичайно срещана в българския, но е сравнително неприемлива за английския.

3.1 Локативното допълнение

Тази структура е една от проявите на езикова икономия, която е толкова характерна за английския език – „спестяват се“ езикови елементи като маркера на възвратност, относителните местоимения, съюзи и т.н. Така например в изрази като *She washed / He shaved* липсва форма на *-self*, а в *He is the man (whom) I saw; This is the place (where) I live; We know (that) he is here* се „изпускат“ относителни местоимения и съюз (отбелязани в скоби). Всичко това са обичайни стандартни изрази за английския, но са нехарактерни за езиковия узус в българския. Тенденцията на езикова икономия в английския се проявява и когато се „икономисват“ предлозите в предложните обстоятелствени пояснения (13а), което на свой ред ги превръща в допълнения с локативно значение (13б), напр.:

- (13) а. *He walked through the streets* – б. *He walked (0) the streets*

Това е продуктивен модел, който се среща сравнително често в изрази като *She passed (by) the house; He swam (across) the river; The horse jumped (over) the fence* etc. Както вече споменах, чрез отпадането на предлога структурата се променя от предложно обстоятелствено пояснение за място в пряко допълнение с локативно (за място) значение.

Считам, че в рамките на теорията на ФГСД този тип преобразуване на глаголната синтагма може да се анализира чрез формулиране на продуктивно правило за валентно разширение, базирано на (но не изцяло идентично с) правилото за деривация на каузативни предикати (вж. (12) по-горе). За корелацията (13а) – (13б) извеждаме следния деривационен модел:

- (14) а. input: walk_v (x_1)_{Ag} / (y)_{Loc}
 б. output: walk_v¹ (x_1)_{Ag} (x_2)_{Go}

където (14а) съответства на основния предикат от (13а), а (14б) представлява производния предикат от (13б). Променливите, маркирани с (x), са допълнения със задължителен характер, определени като „аргументи“ на предиката, а с (y) се отбелязват съответстващите най-общо на обстоятелствени пояснения „сателити“ (съгл. терминологията на ФГСД). В резултат на този продуктивен модел изходящият основен едновалентен предикат от (13а) – (14а) получава валентно разширение и се превръща в транзитивен двувалентен производен предикат в (13б) – (14б), като броят на аргументите се променя от един в два. Незадължителният за предикатната рамка „сателит“ (y) – предложно обстоятелствено пояснение за място – от (13а) съответно (14а), придобива нов статут – на задължителен пряко-обектен аргумент със семантичната функция *Goal* в производната рамка на (13б) съответно (14б). Настъпват не само количествени промени (увеличаване) в броя на аргументите, но и качествено изменение от „сателит“ в „аргумент“ на един от елементите на изказа и добавянето му в производната предикатна рамка (вж. (14б)) при разширяване на валентността. Видно е, че процесът на количествено изменение на валентността се съпровожда от паралелен процес на качествени изменения, както се случва и в други, описани в рамките на ФГСД процеси на валентно изменение, напр. редукция на аргументи при деривация на производни интранзитивни предикати (вж. Dik & Gvozdanović 1981, Stanchev 1990).

За българския език описаният в (13) – (14) модел за производна транзитивност е с доста ограничена дистрибуция, въпреки че се наблюдават отделни случаи, които могат да се анализират идентично с тези в английския. Узусът им обаче изглежда силно ограничен и по-скоро в рамките на

субстандартните, разговорни варианти на езика, напр. при даване на указания и насоки за ориентация, какъвто е случаят в изрази като *Мини (покрай) онази къща и завий надясно* – поставеният в скоба елемент може да бъде изпуснат без нарушаване на смисловата и граматична приемливост на изказа. В друга илокутивна рамка същата предикация би била неприемлива, напр. **Той мина къщата и завий надясно*. Все пак, за пълно и цялостно анализиране на тези случаи е нужно детайлно изследване на базата на достатъчно репрезентативен корпусен материал.

3.2 Конструкции със „свободен датив“

Терминът *свободен датив* се използва в германистичното езикознание при конструкции с маркиран в датив елемент в глаголната синтагма, който обаче е „свободен“, т.е. не е част от основната предикатна рамка (базова валентност) на глаголната лексема. Този елемент не е задължителен и се добавя свободно към различни глаголи в езиковия узус – оттам и названието „свободен“ (*freier Dativ*). В немскоезичното езикознание това е термин, който обхваща различни подвидове – *dativus commodi / incommodi, dativus ethicus, dativus iudicantis* и др., в изрази като напр.

(15) *Komm mir nicht wieder zu spät!* ‘Не ми идвай повече така късно!’

(вж. Glück 2005, Bußmann 2002, Eisenberg 1999, Erben 1980).

От теоретична гледна точка такива структури представляват значителен интерес и затова в немския са получили подобаващо внимание (вж. напр. Hole 2015), а в съпоставителен план с българския могат да бъдат обект на отделно изследване. Те са сравнително обичайни изрази в нашия език в случаи като:

(16) *Идват му гости.*

Случи им се неприятност.

Тук дативната форма му / им е „привнесена“ спрямо базовата валентност на глагола *идвам / случа се* и води до нейното разширение. Смятам, че това са сходни на немските случаи със „свободен датив“, както се вижда и от българския превод на немския пример в (15). Въпреки нееднозначното интерпретиране и детайлизиране в различни подвидове на дативи от типа на (15) в немския (вж. напр. Eisenberg 1999, Zifonun et al. 2011), тук търсим само общото при случаи, където има корелативно съотношение със и без дативно разширение на предикатната рамка, но лексико-семантичната компонента остава непроменена. Приемаме, че това са факултативни спрямо базовата валентна рамка елементи с общо наименование „свободен датив“, но с уговорката, че дативните конструкции в многообразието им от разновидности следва да бъдат обект на детайлизиран анализ в съпоставителен план с българския в отделно изследване. Теорията на ФГСД дава възможност за анализ на подобни случаи в рамките на продуктивните модели за валентна вариативност и по-точно – разширяване на предикатната рамка на глагола-предикат. От такава изходна позиция можем да формулираме продуктивен модел за дативно валентно разширение. Приложен към (16), деривационният модел ще изглежда по следния начин:

(17) а. основен предикат (input): $\text{идвам}_v(x_1)_{Ag}$

б. производен предикат (output): $\text{идвам}_v^1(x_1)_{Ag}(x_2)_{Ref}$

производно значение: едновалентното предикативно отношение „идвам“ с един участник x_1 с функцията *Agent* се съотнася в разширение към втори участник x_2 с функцията *Reference*.

Реализацията в езиков изказ на (17а) е *Идват гости*, докато разширеният с една валентна връзка производен предикат от (17б) се реализира в изказ като *Идват му гости*. Този пример илюстрира разширяването на валентната рамка от едновалентна в двувалентна чрез добавяне в предикатната рамка на дативна форма с функцията *Reference*. Тази семантична функция се определя като „вторият, или трети термин в отношение, спрямо който се твърди това отношение“ (Dik 1997, Part 1: 121). Тя е въведена във функционалната граматика от Макензи (вж. Mackenzie 1983).

Очертаният тук продуктивен модел е приложим и по отношение на валентно разширяване на двувалентен основен предикат в тривалентен производен предикат:

(18) а. *Аз разработих този проект* – $\text{разработя}_v(x_1)_{Ag}(x_2)_{Go}$

б. Аз им разработих този проект – разработя_v¹(x₁)_{Ag}(x₂)_{Go}(x₃)_{Ref}

Въпреки че подлежащото дативно отношение в този случай е смислово различно от това в (16) по-горе, (18) може да се разглежда в същата формална рамка на факултативно дативно разширение: двувалентното транзитивно предикативно отношение, изразено чрез основния предикат (18а), се разширява в тривалентно транзитивно отношение, реализирано в производния предикат (18б). Идентични изрази са *Тя му сготви вечеря*, *Аз им купих подаръци*, съответно *She cooked him a meal*, *I bought them presents* и др. под., които традиционно се интерпретират като случаи с непряко допълнение със семантичната функция *Beneficiary* (за тази функция вж. Dik 1997, Part 1: 229, 254–255). Те формално наподобяват прототипните тривалентни глаголи с пряко и непряко допълнение като *дам*, *покажа*, *изпратя*, напр. *Аз му показах картината* и *Тя му даде ябълка*. В такива изрази обаче третият участник в дативна форма е с функцията *Recipient* и е задължителен за предикатната рамка, т.е. глаголни предикати като *дам*, *изпратя* и *покажа* нямат двувалентни съответствия, какъвто е случаят при (18а – 18б). Поради тези съображения случаи като (18б) се анализират като производни структури от продуктивен модел с дативно разширение на изначално двувалентни глаголи и се отличават от прототипни (непроизводни, основни) тривалентни глаголи с две допълнения като *дам*, *изпратя* и *покажа*. Теоретичната рамка на ФГСД дава отлична възможност за такова прецизно и теоретично издържано разграничение.

В английския не се отчита наличието на широко разпространен продуктивен деривационен модел за валентно разширяване като описания за българския в (16) – (18). Все пак, забелязват се подобни на българските случаи на валентно разширяване чрез добавяне на аргумент с ролята *Reference*. В английския той се реализира в езиковия изказ чрез предложна структура с ‘on’, или ‘to’, напр. *A child was born (un)to them* (archaic) „Роди им се дете“, или *She turned up on me quite unexpectedly* „Тя ми се появи съвсем неочаквано“ или пък *They played a trick on me* „Те ми изиграха номер“. Такива изрази се възприемат от носителите на английския език като сравнително редки и периферни (лична комуникация). Нюанс в семантичната роля на реализирания в *on*-фраза денотат изглежда е конотацията на „негативно засегнат“, както е и в горните примери, но валидността на тази хипотеза следва да се докаже в отделно изследване на базата на репрезентативен корпусен материал.

3.3 Диспозитивен датив

И накрая, но не и по значение, като особен случай на валентно разширение следва да отделим внимание и на т.нар. „диспозитивен датив“ в българския език, който няма изоморфно функционално съответствие в английския. Това е структура, базирана на непреходен – (19а), или преходен – (19б) – глагол с формално-възвратен маркер *се* и дативна енклитика (*му* в конкретния случай), напр.:

(19) а. Спи **му** се – от непреходния глагол *спя*.

б. Чете **му** се книга – от преходния глагол *чета*.

Дативната енклитика може да се дублира и с предложна структура с ‘на’, напр. *На мъжа му се спи / ...му се чете книга*.

Тези структури са идиосинкретична форма за изразяване на желание, предразположение за извършване на нещо и оттам е и названието им (*disposition* в смисъл на ‘предразположение, склонност’) по Мразек (вж. Mrázek 1968). Норман (1972) ги определя като модално – пасивни. Деривацията на тези предикати е разгледана в Станчев (2001: 164 – 165) и тук само ще очертая резултата в контекста на продуктивните модели за валентно разширение. За изходна основа при деривацията на случаи като тези в (19) служат формално възвратни безлични изрази като ‘спи се’ и ‘чете се книга’, които на свой ред са производни от основни предикати чрез редукция на агентивния първи аргумент (вж. Станчев, *ibid.*), напр. $спя_v(x_1)_{Ag}$ а $спя_v^1-R(0)$ за (19а), или $чета_v(x_1)_{Ag}(x_2)_{Go}$ а $чета_v-R(0)(x_2)_{Go}$ за (19б), където R е редуционният маркер – в случая *се*, а (0) показва редуцирания първи аргумент (вж. също 2.2 по-горе). Тези производни предикати с редуцирана валентност служат за входна основа при вторичната деривация – този път към валентно разширение – при получаване на структурите с диспозитивен датив:

(20) а. $спя_v^1-R(0) - спя_v^1-R(0)(x_2)_{Exp}$

б. $чета_v-R(0)(x_2)_{Go} - чета_v-R(0)(x_2)_{Go}(x_3)_{Exp}$

При непреходните глаголи като *сня* дативното разширение се появява като втори аргумент (x_2) в предикатната рамка, а при преходните като *чета* – като трети аргумент (x_3). Приемам дефинираната в Dik (1997, Part 1: 116 – 117, 119) семантична функция *Experiencer* за разширяващия предикатната валентност аргумент (x_2) и (x_3) в случаи като (20а) и (20б) съответно. Тази функция е характерна за участник в глаголното действие, който възприема като душевно, вътрешно изживяване ‘състоянието на нещата’, изразено в предикацията. За сходни български конструкции, които тук няма да бъдат разглеждани, Пенчев (1998) въвежда функцията ‘експеритор’ (вж. Станчев 2001: 164 – 165, 20).

4. Заключение

Разграничаването на валентната схема (*предикатна рамка*), като отделен компонент спрямо лексико-семантичната компонента на глаголната лексема, в рамките на ФГСД дава възможност за прецизен теоретичен анализ и проследяване на процеси на деривационно изменение на валентността на предикатите в английския и българския. Очертават се продуктивни модели както на редукия, така и на разширяване на валентността в двата съпоставяни езика. Редукия на валентността се наблюдава при двувалентните предикати и в двата езика, само че този деривационен процес е с нулево маркиране и висока продуктивност при английския и е по-ограничен и белязан с формално-възвратния маркер *се* в българския. Само българският демонстрира възможности за редукия при едновалентни предикати, като в резултат се получават безлични формално-възвратни структури, за които не се отчитат изоморфни функционални еквиваленти в английския.

В рамките на валентното разширяване на предикатната рамка тук извеждаме като продуктивен деривационен модел формирането на изрази с локативно допълнение в английския и много по-рядко в българския, получено чрез отпадане на предлога и преминаването на адвербиалния локативен елемент от факултативно обстоятелствено пояснение в ранг на локативно пряко допълнение – аргумент в производната предикатна рамка. Друг продуктивен модел на валентна вариативност е дативното разширение (т.нар. „свободен датив“) с широка дистрибуция в българския език и доста по-ограничена в английския. От особен теоретичен интерес е „диспозитивният датив“ в българския като реализация на продуктивен модел на двустепенна деривация от типа *основен предикат* – *производен предикат*¹ – *производен предикат*².

Дефинираните дотук продуктивни модели на глаголна деривация демонстрират много добрите възможности на теоретичния модел на ФГСД за съпоставително описание на процесите на валентна вариативност в различни езици.

ЛИТЕРАТУРА

- Норман 1972:** Норман, Б. *Переходность, залог, возвратность*. Минск, 1972 // **Norman 1972:** Norman, B. *Perehodnost, zalog, vozvratnost*, Minsk, 1972.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив: ИК “Вечерник”, 1998. // **Penchev 1998:** Penchev, J. *Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Plovdiv: IK “Vechernik”, 1998.
- Станчев 2001:** Станчев, Св. *Аспекти на (ин)транзитивността в българския и английския (Aspects of (In)transitivity in Bulgarian and English)*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001. // **Stanchev 2001:** Stanchev, Sv. *Aspekti na (in)transitivnostta v balgarskiya i anglijskiya*. V. Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2001.
- Bresnan 2001:** Bresnan, J. *Lexical Functional Syntax*. London: Blackwell, 2001.
- Bubenik 1983:** Bubenik, V. Impersonal Constructions in Functional Grammar // Dik, S.C. (ed.) *Advances in Functional Grammar*. Dordrecht: Foris, 1983, 183–204.
- Bußmann 2002:** Bußmann, H. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 3. aktualisierte und erweiterte Auflage. Stuttgart: Kröner, 2002.
- Dik 1983:** Dik, S.C. On the Status of Verbal Reflexives // *Communication and cognition* 16, 1983, 39–63.
- Dik 1985:** Dik, S.C. Formal and Semantic Adjustment of Derived Constructions // Bolkestein, A.M. et al. (eds.) *Predicates and Terms in Functional Grammar*, FG Series 2. Dordrecht / Cinnaminson: Foris Publications, 1985, 1–28.
- Dik 1997:** Dik, S.C. *The Theory of Functional Grammar*, Part 1 and Part 2, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1997.
- Dik & Gvozdanović 1981:** Dik, S.C. & J. Gvozdanović. Subject and Object in Serbo-Croatian // T.Hoeckstra et al. (eds.) *Perspectives on Functional Grammar*. Dordrecht: Foris publications, 1981, 21–39.
- Eisenberg 1999:** Eisenberg, P. *Grundriss der deutschen Grammatik. Band 2: Der Satz.*, Stuttgart/Weimar: Metzler, 1999.

- Erben 1980:** Erben, J. *Deutsche Grammatik. Ein Abriss*. 12. Auflage. München: Hueber, 1980.
- Glück 2005:** Glück, H. et al. (eds.) *Metzler Lexikon Sprache*. Dritte, neubearbeitete Auflage, Stuttgart/ Weimar: Metzler, 2005.
- Halliday 1985:** Halliday, M.A.K. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold, 1985.
- Hole 2015:** Hole, D. *German Free Datives and Knight Move Bindung* // URL: www.uni-leipzig.de/~muellerg/lmnl5.pdf (29.04.2015).
- Kahrel 1985:** Kahrel, P. Some Aspects of Derived Intransitivity // *Working Papers in Functional Grammar* 4, University of Amsterdam, 1985.
- Lyons 1969:** Lyons, J. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- Mackenzie 1983:** Mackenzie, J.L. Nominal predicates in a Functional Grammar of English // Dik, S.C. (ed.) *Advances in Functional Grammar*, Dordrecht / Cinnaminson: Foris Publications, 1983, 31–51.
- Mrázek 1968:** Mrázek, R. Модели русских предложений с возвратной глагольной формой // *Modeli ruskih predlozhenij s vozvratnoi glagolnoi formoi* // *Československá rusistika* 13(2), 1968, 102–108.
- Stanchev 1990:** Stanchev, Sv. Bulgarian *se*-constructions in Functional Grammar // Hannay, M. & Vester, E. (eds.) *Working with Functional Grammar. Descriptive and Computational Applications*. Dordrecht: Foris, 1990, 17–30.
- Van Dijkereen & De Jong 1984:** van Dijkereen-Hrabova, M. & de-Jong-Stunova, A. *De 'se-constructies' in het Tsjechisch*, Term paper, Institute for General Linguistics, University of Amsterdam, 1984.
- Zifonun et al. 2011:** Zifonun, G / Hoffmann, L. / Strecker, B. *Grammatik der deutschen Sprache*. Berlin – New York: de Gruyter, 2011 // 1997.